

Fernand Braudel – Jak se historik dostane do antropologie

09/2011 [Zdeněk Justoň](#)

Do neobydlené místnosti na dnešním pařížském bulváru Franklina Roosevelta, kde pro tuto příležitost dvě hodiny předtím narychlo vyvětrali, aby se odtud vypudil pach zpustlých domů, umístili nevelký stůl, kolem něhož stačili z velkého salonu zamést právě jen prostředek. Kolem stolu seděli pospolu vesměs mladí lidé, kteří se spolu viděli poprvé v životě. Důstojnost tohoto místa byla pro ně stejně nezvyklá jako nuda, kterou to v rozlehlé místnosti dýchalo. Mladíci byli začínající profesori, kteří ještě před několika dny učili ve venkovských lyceích. Jejich osudem bylo přenést se z vlhké a zimavé atmosféry okresních podnájmu, prosycených pachem grogu, sklepa a zchladlého révového dřeva do prostředí tropické země, o níž si nevyhnutelně už vytvořili falešný obraz, kterému se žádný cestovatel nevyhne.

Tak popisuje francouzský antropolog Lévi-Strauss ve svém slavném opusu *Smutné tropy* atmosféru prvního setkání mladých mužů, jejichž úkolem bylo v letech 1935 až 1936 postavit na nohy na právě založené brazilské univerzitě v Sao Paulu sociální a humanitní vědy: filozofii, sociologii, etnologii. Tato učená expedice byla francouzskou pomocí nově se rozmáhající zemi pod Jižním křížem. Vedle autora popisu prvního setkání se expedice účastnil také dnes slavný, tehdy zcela neznámý badatel Fernand Braudel. Měl za sebou už dva roky působení v Alžíru, ale přeci jenom pobyt v tropické Brazílii byl trochu jinou zkušeností. Sice se o prázdninách neplahočil po brazilském vnitrozemí, aby uviděl ještě nedotčené kultury Indiánů, jako to dělal jeho kolega Lévi-Strauss, ale tato jihoamerická zkušenost mu přišla v jeho vědecké kariéře vhod, jak dále uvidíme.

HISTORICKÁ

INICIACE

Když se Braudel vrátil z Brazílie, měl tak říkajíc prázdné ruce. Ale usmála se na něho štěstěna. Při cestě po Paříži potkal velkou postavu francouzského dějepisectví Luciena Febreho. Tento muž patřil ke slavné historické škole Annales, která se tak jmenovala podle stejnojmenného časopisu, který vychází od roku 1929 dodnes a nese název *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. Snad všichni slovní mistři historického řemesla prošli ve Francii tímto časopisem a pro všechny to byla rozhodující iniciace, doslova vcítění se do metody, kterou tito badatelé střehnou již ve čtvrté generaci. Čím se tato škola proslavila?

Především odvrhla dodnes většinové pojetí historie jakožto politických dějin;

ale hlavně nechala otevřené dveře jiným oborům: antropologii, sociologii, psychologii, ale i demografii a klimatologii, aby tak uchopila sledovanou dobu nikoliv jen z hlediska dějů, ale jako prostor svébytné společnosti, žijící jen v jiném historickém čase. Takové pojetí Braudela muselo zaujmout. Brazilská zkušenost byla pro něho k nezaplacení. Tam na vlastní oči viděl, jak vypadala země, kde živel evropský vytlačoval do čím dál zazších koutů země původní indiánský živel, poznal Brazílii pozemkových vlastníků, kteří donedávna pěstovali cukrovou třtinu na plantážích plných černých otroků a kteří postupně přemísťovali svůj kapitál do průmyslových investic s cizí účastí.

Viděl tam dekadentní měšťanstvo žijící zpomaleným tempem v tropickém pásmu Ameriky a připadalo mu to, jakoby v tomto obraze ožily iluze, s nimiž se rodil svět moderní Evropy před čtyřmi sty lety. A na univerzitě v Sao Paulu viděl, jak se z jeho žáků pomalu vytváří nová brazilská elita, jejímž jediným cílem nebylo pouze se vzdělávat, ale především vytlačit z pozic onu feudální třídu latifundistů, které už zvonila hrana. Tyto brazilské zkušenosti v něm utvrzovaly myšlenku, že podobně musela vypadat společnost v raném novověku v Evropě, kde tehdy ještě půdu ovládala šlechta, ale už se dral o svá práva měšťský patriciát, ovládající dálkový obchod, a v Anglii a v Holandsku bohatí šlechtici a měšťané vkládali svůj kapitál do akciových společností, jež hodlaly rozhojnit jejich majetek v dalekých zemích, slibujících zlato, koření, cukr, tedy vše, co bylo v Evropě tehdy považováno za cenné.

JAKOU VÁHU MAJÍ ČÍSLA

Ale to vše byly zatím jenom dojmy a nejasné myšlenky. Aby se zbavil nejasností, rozhodl se pro čin, který nebyl mezi historiky až tolik oblíbený: pustil do světa letopočtů čísla a počty. Řekl si, že shromáždí soubor dat, která se obvykle prezentují odděleně, neboť se týkají různých jevů. Sám je nazval *parahistorickými* daty. Co ho zajímalo především? Čísla pojímající demografii, obživu, oděvy, bydlení, technologie, peníze, města. To byla všechno témata, která se až doposud studovala odděleně. První, co ho napadlo, bylo přesvědčení, že všechna tato témata mají určitý hierarchický charakter. Některá jsou podstatná, jiná pouze dokreslující.

Pomohla mu v tom antropologie. Jestliže se chtěl věnovat každodennímu životu, bylo mu jasné, že to není jen otázka materiálního zabezpečení, jak ho představuje potrava, bydlení, oděv, přepych, nádobí, mince, vesnické a městské stavby, ale také počet lidí, kteří sdílejí bohatství společnosti. Je něco jiného, jestliže studuji kmen, který má pět set lidí, a úplně něco jiného je výzkum města, které má dvě stě tisíc obyvatel. A protože ho zajímala čtyři století raného novověku, začal demografií této epochy. A zjistil zajímavé věci. V historické době, tedy v době, o níž máme písemná svědectví, zažila evropská populace tři růstová období: počet lidí v Evropě rostl v letech 1100 až 1350, 1450 až 1620 a po roce 1750.

První období růstu 1100 až 1350 ukončilo chladné období a morová

epidemie. Lidí v Evropě zbylo tak málo, že se opět místo polí rozšířily všude lesy, bylo plno divoké zvěře a zbývající lidé stačili obdělávat jen tu nejlepší půdu. Paradoxně nižší počet obyvatel zvedl jejich životní úroveň: sedláci mohli pracovat méně, na úrodnější půdě se vypěstovalo více potravin, dobytek a prasata se měla kde pást. Když se počet obyvatel začal po roce 1450 opět zvedat, začali lidé kácet lesy, rozšiřovala se orná půda i do míst, která pro pěstování obilí nebyla vhodná, mizela divoká zvěř, životní úroveň klesala: sedláci museli více pracovat, méně vhodná půda rodila málo potravin, rostla bída. Vidíme, že lidé tehdy prosperovali jen v krátkých obdobích a jejich prosperitu ovlivňoval především jejich počet.

V roce 1618 začala pražskou defenestrací třicetiletá válka: během ní ztratily ve střední Evropě některé oblasti více než polovinu obyvatel, země se vyliidnila. Celý cyklus se zase opakoval. Odstranit následky třicetileté války trvalo čtyřicet let. Ale po roce 1750 začalo lidí opět přibývat. A nebylo to jen v Evropě. Na přelomu 18. a 19. století dosáhl počet lidí na této planetě poprvé v dějinách lidstva jednu miliardu obyvatel. Od té doby mají čísla svou váhu i v historii, protože velikost populace lidí na naší planetě začala hrát rozhodující úlohu. Braudel pochopil, že tato demografická data jsou natolik závažná, že vše ostatní nabývá druhotného významu.

DEMOGRAFIE GENERUJE NOVÉ OTÁZKY

A Braudel pátral v číslech dál. Zjistil, že v roce 1980, pět let před jeho smrtí, byly na světě už více než 4 miliardy obyvatel, což znamenalo zhruba čtyřnásobek oproti roku 1800, a dvanáctinásobek v porovnání s rokem 1300. A uvědomil si, že jsou to alarmující čísla, neboť jejich srovnání otevírá zcela novou perspektivu, jak se dívat nejen do budoucna, ale i směrem do minulosti. Když měl takový Kolín nad Rýnem v 15. století kolem 20 tisíc obyvatel, muselo to být v tehdejší době impozantní město. Tento rozměr znamenal významnou koncentraci lidí, energie, talentu a úst k nasycení. A když k tomu přidáme poznatek, že tehdy na jednoho měšťana připadalo deset venkovanů, pak si můžeme udělat obrázek, jak velká byla v 15. století celá společnost a jaké mohly být její ambice.

A badatel ve svých úvahách pokračuje. Představte si, že v roce 1630 dal císařský generál Valdštejn dohromady armádu, která měla 100 tisíc vojáků. Celé Čechy měly v té době necelý milion obyvatel, takže jednoho vojáka muselo živit alespoň devět sedláků a jeden měšťan. A když zjistíme, že během třicetileté války ztratily Čechy třetinu obyvatel, pak dát najíst každému vojákovu musel být velký problém. Byla země schopná vůbec uživit takové množství neproduktivních lidí? Obzvláště, když během války přicházeli o život lidé především v těch oblastech, které byly neúrodnější: v Čechách tedy Polabí a Poohří, protože tato místa si vojenští kvartýrmistři nejraději vybírali pro nasycení vojska, což bylo obvykle spojeno s drancováním a krádežemi.

Ale pak je vůbec otázka: kolik lidí byla už tehdy planeta schopná uživit?

Když vezmeme rok 1980, kdy byly na zemi více než 4 miliardy obyvatel a země bez moří měří 150 milionů km², pak vychází 26,7 obyvatel na km². Ovšem potom dostaneme pro rok 1300 asi 2,3 obyvatele na km² a v roce 1800 asi 6,6 obyvatel na km². Ovšem lidé nikdy neosídlili celou pevninu na naší planetě pravidelně. Ve skutečnosti 70 procent lidí, což byly v roce 1980 asi 3 miliardy obyvatel, žije na pouhých 11 milionech km². A to dává hustotu obyvatel 272 osob na km², což je číslo dvakrát větší než dnešní hustota obyvatel v Česku (135 obyvatel na km²).

To bylo podle Braudela ještě měřitelné číslo. Ale on správně tušil, že tato čísla nejsou konečná, že se v budoucnu vždy po 30 až 40 letech počet obyvatel na planetě zdvojnásobí. V červnu 2011 žilo na naší planetě 6,922 miliardy obyvatel. To znamená, že za každých 12 let přibyla jedna miliarda obyvatel. Braudel tento vývoj populace před 30 lety tušil, protože už věděl, co se za nimi skrývá.

O KLIMATICKÝCH PODMÍNKÁCH TROCHU JINAK

Problém Evropy v raném novověku byl spojen se zemědělstvím. Až do 18. století žilo 80 až 90 procent lidí na venkově a živilo se půdou. Rytmus, kvalita a dostatek úrody ovlivňovaly veškerý materiální život. Takže vše záleželo na přírodních podmínkách, z nichž jako nejdůležitější se projeví především změny klimatu. Takže díky historickým záznamům víme, že k velkému ochlazení severní polokoule došlo v průběhu 14. století. Tehdy rostly ledovce jak na severu, tak v Alpách, po moři pluly ledové kry a zimy byly kruté s třeskutými mrazy. Pro některé Evropany to mělo fatální důsledky. Tak skončila vikingská kolonizace Grónska, kolonisté tam doslova zmrzli a už je nikdo nikdy neviděl. Podobné to bylo během „malé doby ledové“ za vlády francouzského krále Ludvíka XIV., který si nechal říkat „Král slunce“.

Desetiletí, počínaje rokem 1690, bylo nejstudenější za posledních sedm století, tedy předčilo i kruté zimy ze 14. století. Důsledky těchto výkyvů byly stejné v Evropě jako v Číně, což ukazuje, že svět byl propojen dříve, než došlo k evropským objevům v zámoří. Ostatně tento klimatický výkyv měl rozhodující vliv i na další vývoj na severoamerickém kontinentu. Tehdy mnohé indiánské národy musely opustit svá pole kukuřice, fazolí a dýní a vydat se hledat obživu na do té doby prázdných prériích. To byl začátek velké éry prérijních Indiánů. Právě na „malé době ledové“ šlo tedy ukázat, jaký vliv na hospodaření lidí na této planetě mají právě klimatické změny. Ukázalo se totiž, že v Evropě existují dvě klimatické podmínky, které v minulosti významně ovlivňovaly, zda se lidé nasytí, nebo budou hladoví. Neboť o hladu a hojnosti již od dob neolitu rozhodovala úroda obilovin: pšenice, žito, ječmene, ovesa, prosa. První podmínka se dá formulovat takto: čím více je slunečních dnů mezi 20. březnem a 10. květnem, tím vyšší je úroda obilovin. Vzhledem k tomu, že obiloviny se daly pěstovat pouze tam, kde bylo alespoň 120 dnů vegetačního růstu v roce,

platila tato podmínka hlavně pro sever Evropy, kde bylo vegetačních dnů v roce méně než na jihu kontinentu.

Druhá podmínka potom říká, že čím větší jsou dešťové srážky mezi 10. červnem a 20. červencem, tím nižší je úroda, neboť ji ohrožují deště. Vidíme tedy, že pranostika o Medardovi, jehož kápě 40 dní kape, byla pro naše předky důležitou predikcí úrody.

Podobné klimatické podmínky, jež rozhodují o úrodě, najdeme všude po celém světě. Nejznámější z nich jsou v Asii, kde zpoždění monzunových dešťů mívalo vždy fatální důsledky pro obživu tamních obyvatel. Braudel jako specialista na období raného novověku tyto klimatické determinanty vnímal velice zřetelně. Vždyť podle florentských statistik v Toskánsku, což nebyl chudý kraj, se mezi léty 1371 až 1791 vyskytlo celkem sto jedenáct roků, kdy se lidé nenajedli, a pouze šestnáct roků bylo považováno za velmi úrodné.

BÍDA S NOUZÍ

Na základě studia historických materiálů Braudel usoudil, že v novověku byla důležitou hranicí hustoty obyvatel, jež byla nezbytná pro život a prosperitu lidské civilizace, hodnota kolem 30 obyvatel na km². To je číslo, které v Evropě odpovídalo situaci v roce 1600, což byl u nás čas poněkud přeceňované rudolfínské doby. Tehdy střední Evropa pomalu zaváděla prvky kapitalistického podnikání, v Čechách se to hlavně týkalo rybníkářství, kdy se ryby stávaly jedním z hlavních zdrojů proteinů pro místní obyvatelstvo. V Německu vznikaly kupecké gildy a po Rýně pluly lodě plné zboží z holandských přístavů. Francie vzkvétala a její populace utěšeně rostla; země byla přelidněná, takže si odpomáhala emigrací do Španělska, odkud se velká část obyvatel odstěhovala do Nového světa.

Ostatně označení „španělská vesnice“, jež se v českém jazyce udržuje dodnes a vyjadřuje něco, co ve skutečnosti neexistuje, pochází právě z té doby. Španělé posměšně nazývali Francouze *gavachos*, ale v roce 1664 žilo jen v Madridu 40 tisíc francouzských obchodníků a řemeslníků, kteří ve městě ovládali celou řadu odvětví. A na venkově i ve městech stavěli francouzští zedníci a venkované ze severu plnili prázdné vesnice pod Pyrenejemi. V zaalpské oblasti byly v té době vesnice většinou malé, což platilo prakticky pro celé Podunají a jejich vzhled se patřičně lišil od italských vesnic, jež měly spíše městský charakter, nebo od trhových vesnic, jež se táhly mezi Rýnem a Pařížskou pánví.

Nicméně život v té době se nedá porovnávat očima dnešních lidí. I velká nebo výstavná města jako Londýn, Paříž, Benátky byla plná chudiny, která zde hledala alespoň nějakou práci nebo skromnou obživu. Postoj měšťanů vůči chudým obyvatelům měst byl dost drsný: v Paříži slabé a invalidní osoby schovávali ve špitálech, aby od nich vyčistili město, zákonná opatření proti chudým v Anglii vyhlásila už královna Alžběta. Ale hlad nebyl nikdy izolovanou událostí; dříve či později doprovázel různé epidemie. Především morové rány způsobovaly chaotické sociální poměry a dramatický pokles

populace. Život v raném novověku byl jako na houpačce: chvíli relativní blahobyť, ale většinou bída s nouzí.

CHLÉB JAKO BOŽÍ DAR

Zemědělství tehdy stálo na systému pravidelného střídání plodin na polích: ozim, jařina, úhor. Daniel Defoe, autor Robinsona Crusoe, napsal, že jednoho člověka mohly uživit 3 akry dobré půdy, nebo 4 akry průměrné půdy. Což je v metrické soustavě v průměru 1,5 hektaru (1 akr = 0,5 hektaru). To by ovšem bylo méně, než dokázali vypěstovat první zemědělci v neolitu; jejich pěstování obilnin ale vyžadovalo více ruční práce, takže jejich pracovní postup spíše připomínal naše zahrádkáře než rolníky s pluhem. Braudel píše, že v Prusku v letech 1550 až 1695 byla průměrná úroda z hektaru 8,7 metráků pšenice, 7,6 metráků žita, 7 metráků ječmene a pouze 3,7 metráků ovsa; s horší půdou a nadmořskou výškou vzrůstala osevní plocha žita na úkor pšenice.

Abychom si dokázali představit, co tato čísla znamenají, vezměme jako základní údaj, že člověk fyzicky pracující potřeboval v mírném pásmu získat z potravy denně alespoň 2500 kalorií. Jeden kilogram pšenice představovalo 3000 kalorií, kilogram chleba 2500 kalorií. Obiloviny představovaly zhruba polovinu kalorické spotřeby bohatších vrstev, u chudých lidí to bylo nesrovnatelně více: až 80 procent. Jeden bohatec tedy snědl za rok asi 180 kilogramů chleba, chudšas kolem 292 kilogramů chleba. V roce 1543 musel městský dělník pracovat sto hodin, aby si mohl koupit jeden metrák obilovin, přičemž čtyřčlenná rodina spotřebovala za rok dvanáct metráků obilí. To byl výnos zhruba z 1,5 hektaru pšenice či žita v Prusku a městský dělník na to musel pracovat 1200 hodin, tedy každý týden alespoň 23 hodin.

Evropa si ovšem zachovávala starou tradici ještě z antických dob a živila se až do 17. století polévkami a kašemi. Etruskové i Římané dělali kaše z prosa, ostatně italská polenta byla původně kaše z ječmene, v severní Francii byla na venkově velice rozšířená ovesná kaše. Rovněž chléb se pekl z různého obilí; bílý pšeničný chléb byl dlouho vzácné a přepychové jídlo, jedli ho asi pouze čtyři lidé ze sta. V Paříži se stal populární měkký chléb z jemné mouky, jenž se zadělával s pivními kvasnicemi; Marie Medicejská ho milovala zadělávaný s mlékem: proto se tomuto chlebu říkalo „královnin chléb“. Tento přepych si však lidé mohli dovolit jen v dobách hojnosti.

Jak důležitým statkem byl chléb v té době, dokazuje, že za vyloupení pekařství byl trest smrti oběšením. Dobrá úroda obilí byla oslavována jako boží dar slavnostní mší v kostele. Obilí se často skladovalo ještě v klasech a mlátilo se během roku, aby se každý den potom mohlo mlít. Mlýny byly u každé vesnice, kde byl nějaký proud vody. Ve městech byli ovšem pekaři důležitější než mlynáři, protože prodávali nejen chléb, ale i obilné zrní. Ve velkých městech byl jeden trh vždy vyhrazen prodeji chleba. V Kolíně nad Rýnem v 15. století přijížděli za rozednění venkované do města, aby prodávali chléb,

který pekli v domácích pecích. Naproti tomu v Benátkách v roce 1606 pekaři upekli jen o něco více chleba, než se peklo v domácnostech.

KDO MĚL PENÍZE, NESTRÁDAL

Víme už, že jakýkoliv růst populace musel mít za následek nedostatek potravin. V dobách raného novověku nebylo příliš mnoho schůdných řešení. Jedním z nich mohla být emigrace: toto řešení jsme viděli před chvílí ve Francii a bylo to řešení perspektivní, neboť Evropané od 16. do 19. století kolonizovali celou Ameriku, jeden obrovský kontinent. Jiným řešením mohla být radikální změna zemědělství, ta ale přišla až na počátku 19. století, kdy se zcela změnila struktura pěstovaných plodin. A tak schůdným řešením se prozatím stala změna stravovacích návyků, kdy došlo k přechodu od masné k rostlinné stravě, což postihlo zejména chudší vrstvy.

K této výrazné změně došlo po roce 1550, kdy se v celé Evropě snížila spotřeba masa, a na první místo na trhu se dostal prodej obilovin. Cena masa byla natolik vysoká, že si ho lidé ve městech mohli dopřát méně než tři dny v týdnu: to trvalo až do roku 1850. V Německu se po náboženských válkách snížila individuální spotřeba masa na ročních dvacet kilogramů oproti sto kilogramům ve středověku; to bylo necelého půl kilogramu na týden. Přitom ještě v 15. století saští panovníci nařizovali, že řemeslníci musí dostat denně čtyři chody: polévku, dvě jídla s masem a jedno se zeleninou; v pátek a o půstu potom polévku, syrovou nebo solenou rybu a dvě zeleninová jídla; a k tomu ráno a večer chleba. To ovšem neznamenovalo, že by maso na trhu chybělo, jen cenově bylo pro většinu lidí nedostupné.

V německých řeznictvích bylo možné koupit hovězí, skopové a vepřové maso, drůbež, holoubata, kůzlečí a jehněčí. Seznam zvěřiny, jež uvádí francouzský literát té doby Rabelais, byl nekonečný: volavky, divoké labutě, jeřábi, koroptve, křepelky, holubi, hrdličky, bažanti, kosi, skřivani, plameňáci, potápky. Ceník z orleánského trhu z let 1391 až 1560 uvádí vedle velké zvěře, jakou je divočák, jelen, srnec, také další pestrou nabídku: zajíc, králík, volavka, koroptev, sluka lesní, skřivan, čejka. Jedlo se vše, co běhalo a létalo.

ANTROPOLOG MĚSTA

K masu pili bohatci víno, i když se do většiny končin Evropy muselo dovážet z jihu. Takže lidé na severu pili již od středověku hlavně pivo.

Braudel uvádí, že rolníci vypili za den až tři litry piva, takže se stalo důležitou složkou venkovské stravy. Zajímavé je, že nejméně dostupnou tekutinou byla voda. Lidé se museli spokojit s tím, co bylo po ruce: zachytávala se dešťová voda, brala z řek i z potoků, ve městech sloužily obvykle kašny jako jediný zdroj vody. Přesto se budovala i velká vodní díla, jaká byla známá hlavně z Čech, kde se investovalo do celé rybniční soustavy. Voda se v domech uchovávala v sudech, nebo v měděných nádobách a sloužila takřka výhradně ke kuchyňské potřebě: na vaření a na pití. Nádobí se příliš nemylo, na praní prádla

sloužily komunální prádelny a k osobní hygieně potom lázně. Braudel chápal dobu raného novověku jako předehtu ke kapitalistickému podnikání. Už v 17. století se změnilý zvyklosti: příslušníci šlechty a buržoazie se usídlili mimo město, kde si stavěli honosná sídla vilového typu. Pouze odlehle oblasti země byly uchráněny této módy a zůstaly svým charakterem archaické a sedlácké. Majitelé odtud na dálku dohlíželi, co se děje s jejich majetkem a důchody, a Braudelovi to připomínalo chování brazilských statkářů. Ale vše podstatné se v té době odehrávalo ve městech. Přicházeli tam dělníci a služebníci z venkova, stále se nabízela nová pracovní síla.

A Braudel říká: „Město fungovalo jako elektrický transformátor: zvyšovalo napětí, urychlovalo výměnu statků a neustále se dobýjelo lidskou energií. Město bylo rozhraním lidské historie. Město znamenalo trh a dělbu práce.“ Sao Paulo, kde začínal svou badatelskou kariéru, se stalo jednou z největších megapolí světa. Ač byl veden jako historik, stal se antropologem města, kterému porozuměl a pochopil jeho dějinnou úlohu.

Fernand Braudel (1902–1985)

Francouzský historik, představitel školy Annales, který se zabýval společností raného středověku, v níž hledal rozhodující faktory vedoucí ke vzniku industriální civilizace.

Hlavní díla:

- 1949 Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II
- 1979 Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècles)
- 1985 La dynamique du capitalisme, česky Dynamika kapitalismu, Argo 1999
- 1989 Le modèle italien